

Drevnerusskie goroda, Wydawnictwo „Nauka”, Moskwa 1981, ss. 136, ilustracje i fotografie w tekście

Omawiana praca stanowi pierwszą pozycję większej całości wydawniczej, poświęconej problematyce wczesnośredniowiecznych miast na terenie Rusi Kijowskiej. Celem serii jest możliwie szybkie udostępnianie wyników rozlicznych przedsięwzięć badawczych prowadzonych na szeroką skalę na obszarze wczesnośredniowiecznych zespołów miejskich. Chodzi zarazem o przedyskutowanie węzłowych aspektów zagadnienia kształtowania się i rozwoju miast ruskich, problemu, który mimo znacznego zaawansowania badań terenowych nadal daleki jest od zadowalającego rozwiązania. Do takich spraw kontrowersyjnych należy przede wszystkim geneza ośrodków miejskich na terenie Rusi oraz problem ich topografii i sposobu zabudowy. Głównie tym zagadnieniom są też poświęcone opracowania wchodzące w skład prezentowanej pracy, pilotującej zapowiadaną serię wydawniczą. Praca składa się z pięciu artykułów, poprzedzonych słowem wstępnym W. W. Sedowa, redaktora książki.

Rozprawy mają różny charakter. Niektóre w formie

przypominają rozszerzone sprawozdania z wykopalisk, inne natomiast — i te budzą szczególne zainteresowanie czytelnika — na przykładzie konkretnych obiektów lub zespołów stanowisk podejmują szerszą problematykę rozwoju miast ruskich.

Pracę zapoczątkowuje niezmiernie interesujący artykuł A. W. Kuzy, prezentujący wyniki badań przeprowadzonych na grodzisku we wsi Gornał w obl. kurskiej (*Boł'shoe gorodišče u s. Gornał*). Obiekt położony na wysokim cyplu terenowym zajmuje powierzchnię 180 × 70 m. Poza umocnieniami obronnymi rozciąga się rozległa osada przyrodowa, zajmująca obszar około 5 ha, oraz przylegające doń cmentarzysko kurhanowe składające się obecnie z 30 kopców. Mamy tu zatem do czynienia ze zwartym zespołem osadniczym, w którego okolicy odkryto dalszych 18 osad.

Na grodzisku datowanym na koniec VIII do X w. rozkopano powierzchnię ponad 1500 m², głównie we wschodniej części stanowiska. Odkryto cztery warstwy

osadnictwa wczesnośredniowiecznego oraz związane z nimi budynki mieszkalne i gospodarcze w liczbie 22 zespołów. Dzięki czytelnej stratygrafii autor rozprawy mógł podjąć próbę prześledzenia zmian w rozplanowaniu zabudowy grodu, formie domostw oraz w zajęciach i kulturze materialnej jego mieszkańców. W dwóch dolnych poziomach osadniczych (warstwy IV i III) domostwa w postaci czworobocznych półziemianek były rozmieszczone wzdłuż wału. W wypełniskach chat o słupowej konstrukcji ścian, z paleniskami umieszczonymi w narożniku, znaleziono ubogi i niezróżnicowany materiał zabytkowy, głównie ułamki naczyń glinianych, szydła kościane, przęśliki gliniane oraz nieliczne wyroby metalowe.

Przełom IX i X w. zapoczątkował kolejny etap w rozwoju grodu. Pojawił się wówczas nowy typ domostw z licznymi jamami zasobowymi. W warstwie chronologicznie najmłodszej (I) wystąpiły również budynki dwuczęściowe. Zabudowa z wolna odsuwała się od linii umocnień obronnych, obejmując najwyższą, centralną część obiektu. Odkryto konkretne ślady uprawiania rzemiosł. Szczególną uwagę zwraca budowla słupowa uznana za kuźnię, w której znaleziono między innymi kowadło. Potwierdzony został ponadto udział mieszkańców grodu w wymianie handlowej. Obok narzędzi pracy (kosy, sierpy, topory, kowadło, piła), broni, kluczy i zamków wystąpiły ozdoby oraz monety arabskie, w tym również ich naśladownictwa bite być może na miejscu. Wszystkie te elementy wskazują według A. W. Kuzy na przekształcenie się grodu w Gornalu z ośrodka małego plemienia i refugium dla mieszkańców okolicznych osad oraz miejsca zgromadzeń, wieców i kultu pogańskiego w osiedle o wczesnomiejskim charakterze, rozwiniętym rzemiośle i liczącej się pozycji wymiany w życiu ekonomicznym. Równoległe miało dojść do pogłębienia się procesu społecznego rozwarstwienia i wyodrębniania się warstwy możnych. Również W. W. Sedow w słowie wstępnym uznaje gród za przykład „protomiasta, tzn. osady, w której proces rozwoju zmierzał do jej przekształcenia się we wczesnofeudalne miasto” (s. 4).

Powstaje jednak pytanie, czy zespół znalezisk dopuszcza tego rodzaju interpretację. Odkrycie warsztatów rzemieślniczych oraz licznych importów sprawy jeszcze nie rozstrzyga, istotny jest bowiem kontekst, w którym elementy te wystąpiły. I tak trudno zgodzić się z poglądem autora o znacznej koncentracji ludności (s. 36–38) w młodszych fazach funkcjonowania grodu (warstwy II i I). A. W. Kuza bowiem nie zwrócił uwagi na typowo gniazdowy charakter zabudowy grodu w tym czasie. W warstwie II na powierzchni ponad 1500 m² odkryto dwa gniazda domostw o łącznej liczbie 5 ewentualnie 6 chat, natomiast w warstwie I wystąpiło zaledwie jedno gniazdo z 4 domostwami. Podobnie było zapewne w pozostałej części stanowiska, którego wnętrze zajmowało

powierzchnię 0,5 ha¹. Łącznie zatem na obszarze całego obiektu mogło znajdować się 15–20 budynków mieszkalnych, w rzeczywistości było ich prawdopodobnie mniej, zwłaszcza w okresie kształtowania się warstwy I. Tworzyły one zagrody, w których mieszkali moźni wraz z czeladzią i rzemieślnikami. Tak w każdym razie kwestia ta rysuje się w świetle inwentarza zabytkowego. Gród nie byłby zatem osiedlem wczesnomiejskim, ale pełnił raczej funkcję siedziby możnych, a zarazem centrum komórki osadniczej skupiającej okoliczne osady otwarte. Przykłady podobnych zespołów znane są dobrze z terenu Słowiańszczyzny Zachodniej.

Równie mało prawdopodobne jest uznanie grodu w Gornalu w starszej fazie jego rozwoju za ośrodek małego plemienia. Wszystko przemawia za tym, że było to centrum wspólnoty terytorialnej niższego rzędu, typu związku sąsiedzkiego. Dobrze koresponduje to z liczbą otaczających gród osad otwartych. Inna zatem niż sądzi A. W. Kuza była istota przemian, które dokonały się na przełomie IX i X w. Polegały one na powstaniu na gruzach dawnego osiedla rozwiniętej wiejskiej wspólnoty siedziby możnych wyodrębnionych z grona „współrodowców”. Został tym samym zakończony jeden z etapów kształtowania się społeczeństwa wczesnofeudalnego. Natomiast gród w Gornalu trudno zaliczyć do osiedli typu wczesnomiejskiego — poprzedniczek późniejszych miast ruskich. Odrzucamy zatem jako nie znajdującą uzasadnienia w materiale źródłowym interpretację A. W. Kuzy, nie przybliżyła nas ona w każdym razie do rozwiązania złożonej problematyki genezy wczesnośredniowiecznych aglomeracji miejskich. Bardziej obiecujące w tym zakresie są wyniki uzyskane w Starej Ładodze, Gniezdowie, Timierewie i Pskowie².

Kolejny artykuł zbioru pióra S. W. Bieleckiego poświęcony jest ostatniemu z wyżej wymienionych stano-

¹ Czytelnika myli błędne oznakowanie skali liniowej na planie warstwicowym obiektu (ryc. 1 na s. 7); odcinek 100 m w rzeczywistości odpowiada 50 m.

² W. ŁOSIŃSKI, *Stara Ładoga w świetle ostatnich badań archeologicznych*, „Przegląd Archeologiczny”, 28, 1980, s. 225 n., tamże przegląd literatury na temat Starej Ładogi; V. A. BULKIN, G. S. LEBEDEV, *Gnezdo i Birka. K problemu stanowienia goroda*, [w:] *Kul'tura srednevekovoj Rusi*, Leningrad 1974, s. 11 n.; V. A. BULKIN, I. V. DUBOV, *Timerevo i Gnezdo*, [w:] *Iz istorii feodal'noj Rusii*, Leningrad 1978, s. 16 n.; I. G. DOBROVOL'SKIJ, I. V. DUBOV, *Kompleks pamjatnikov u derevni Bol'šoe Timerevo pod Jaroslavlem (po archeologičeskim i numizmatičeskim dannym)*, „Vestnik Leningradskogo universiteta”, 2, 1975, s. 65 n.; I. V. DUBOV, *Jaroslavskoe Povol'ž'e v IX stoletii*, ibidem 14, 1976, s. 60 n.; S. V. BELECKIJ, *Kul'turnaja stratigrafija Pskova (arheologičeskie dannye k probleme proischoždenija goroda)*, „Kratkie soobščeniija”, 160, 1979, s. 3 n.; patrz też A. N. KIRPIČNIKOV, G. S. LEBEDEV, V. A. BULKIN, I. V. DUBOV, V. A. NAZARENKO, *Russko-skandinavskie svjazi epochi obrazovanija Kievskogo gosudarstva na sovremennom etape archeologičeskogo izučeniija*, ibidem, s. 27 n. V. A. BULKIN, I. V. DUBOV, G. S. LEBEDEV, *Arheologičeskie pamjatniki drevnej Rusi IX–XI vekov*, Leningrad 1978, s. 25 n., 115 n., 85 n., 138 n.

wisk (*Raskopki Pskovskogo gorodišča v 1977–1978 gg.*). Autor prezentuje w nim wyniki wykopalisk przeprowadzonych w latach 1977–1978 na powierzchni 128 m². Część wykopu, i to dość znaczna, z niezrozumiałych dla czytelnika względów obejmuje teren przebadany już w 1949 roku. Artykuł ma w zasadzie charakter sprawozdania z badań terenowych. Czytelnika zainteresowanego dziejami wczesnośredniowiecznego Pskowa odsyłamy zatem do doskonałej rozprawy tego samego autora, opublikowanej w innym miejscu³. Niniejszy szkic wzbożca o nowe elementy przedstawione tam tezy. Zwraca przede wszystkim uwagę zwarta i gęsta zabudowa, składająca się z naziemnych, czworobocznych domostw, zapoczątkowana już w VIII w. Bogaty i urozmaicony jest również inwentarz zabytkowy, zwłaszcza w poziomach osadniczych chronologicznie młodszych. Wśród inwentarza zabytkowego spotyka się między innymi elementy pochodzenia skandynawskiego (zapinka równoramienna z IX–X w.).

Artykuł S. W. Bieleckiego godny jest odnotowania z innego jeszcze punktu widzenia. Otóż dzięki szczegółowej analizie materiału, przede wszystkim ceramiki, badacz ten ustalił w sposób przekonywający, że na rozpoznany odcinku zachowały się jedynie niektóre poziomy osadnicze narosłe w okresie funkcjonowania miasta. Część z nich uległa niwelacji, i tak brak nawarstwień z 2 połowy X i znacznej części XI stulecia oraz z 2 połowy XII i trzech ćwierci XIII w. Brak wnikliwej oceny chronologicznej materiału mógłby w tej sytuacji wprowadzić w obieg naukowy szereg błędnych wniosków. Z podobnym zjawiskiem częściowej niwelacji warstw kulturowych liczyć się należy również na innych obiektach wielowarstwowych, co ostatnio potwierdziły między innymi obserwacje przeprowadzone w Szczecinie. Z punktu widzenia metodycznego jest to stwierdzenie niezmiernie istotne, niekiedy bowiem zakłada się a priori nieprzerwaną ciągłość czasową odsłanianych kolejno poziomów osadniczych.

Następna rozprawa to studium poświęcone problemowi zabudowy wczesnośredniowiecznego Kijowa (*Masovaja zastrojka Kieva X–XIII vv.*). Kwestia ta, wywołująca wiele sporów i kontrowersji, została tu, chyba już definitywnie, rozwiązana. Autor pracy P. P. Tołoczko wydzielił dwa podstawowe typy domostw wznoszonych w obrębie miasta. Były to budowle o konstrukcji szkieletowo-słupowej z częścią dolną zagłębioną w podłoże, dawniej uważane zazwyczaj za półziemianki, oraz naziemne chaty o zrębowej konstrukcji ścian. Wielkość pierwszych nie pokrywała się z powierzchnią wkopaną w ziemię, były to bowiem pomieszczenia dwuczęściowe z sienią posadowioną na poziomie gruntu. Występują wśród nich budowle piętrowe z piecem umieszczonym na górnej kondygnacji. Równie powszechne były domostwa o zrę-

bowej konstrukcji ścian, zajmujące powierzchnię do 80 m². W tej samej konstrukcji wznoszono także pomieszczenia gospodarcze. Dzięki materiałom pochodzącym głównie z ostatnich lat badań autor mógł podjąć próbę przedstawienia w szczegółach różnych rozwiązań konstrukcyjnych stosowanych przy budowie domostw zrębowych. Nie ulega już dziś wątpliwości, że były wśród nich budowle piętrowe z krytymi galeriami i schodami prowadzącymi do drzwi umieszczonych na poziomie drugiej kondygnacji. Tym zabytkom architektury drewnianej towarzyszyły prostsze rozwiązania konstrukcyjne. Sprawą istotną był status społeczny użytkowników domostw. Parterowe chaty o konstrukcji szkieletowo-słupowej autor uznaje za pomieszczenia rzemieślników lub domostwa biedoty miejskiej.

Podobnie jak w innych miastach ruskich zabudowa skupiona była w zagrodach otoczonych częstokołem lub płotami palisadowymi. W skład zagród wchodziły zabudowania gospodarcze i dom mieszkalny wyróżniający się większą od pierwszych powierzchnią. W ostatnich latach odsłonięto kilka tego typu zespołów. W starszych fazach rozwoju miasta przeważały zagrody małe o powierzchni 250–350 m², później wytyczano także zagrody obejmujące obszar do 700 m², związane z przedstawicielami warstwy kupieckiej. Siedziby feudałów były zapewne jeszcze bardziej rozległe, niestety jak dotąd nie zostały one ujawnione w toku wykopalisk.

W końcowej części artykułu P. P. Tołoczko omawia schemat rozplanowania zabudowy w obrębie poszczególnych członów zespołu miejskiego. Na zboczach Starokijowskiej Góry odkryto zabudowę terasową, również w innych rejonach miasta była ona z reguły dostosowana do warunków terenowych. Ośrodek władzy charakteryzowała zabudowa radialno-kolista. Szkoda, że wszystkich tych różnic nie ukazano w formie graficznej na zbiorczym planie miasta. Ułatwiłoby to korzystanie z niezmiernie cennych stwierdzeń autora w studiach porównawczych.

O głównych etapach rozwoju innego miasta ruskiego, a mianowicie wczesnośredniowiecznego Suzdala, informuje artykuł M. W. Sedowej i D. A. Bieleńskiej (*Okol'nyj gorod Suzdalja*). Poświęcony jest on w zasadzie przedstawieniu wyników 4-letnich wykopalisk przeprowadzonych na podgrodzium (*okol'nyj gorod*), zarazem jednak w umiejętny sposób wiąże on uzyskane tam materiały z rezultatami starszych badań prowadzonych na grodzie (*kremł*), co daje pełny pogląd na rozwój tego ważnego ośrodka, pełniącego w XII w. funkcję stolicy księstwa. Gród o powierzchni 14 ha założono na miejscu fińsko-słowiańskiej osady. W połowie XI w. został on otoczony wałem obronnym. Na podgrodzium początki osadnictwa sięgają przełomu XI i XII w. W tym czasie osadnictwo było rozmieszczone w gniazdach składających się z 2 lub 3 zagród. Bardziej zwarta zabudowa powstała w połowie XII stulecia, wówczas też podgrodzie o powierzchni

³ BELECKIJ, 1979, s. 3 n.

35 ha umocniono obwarowaniami. XII i początki XIII w. były okresem szczególnej prosperity ośrodka.

Cykl rozpraw kończy artykuł B. A. Timoszczuka, poświęcony miastom ruskim północnej Bukowiny (*Drevnerusskie goroda Severnoj Bukoviny*). Autora interesuje przede wszystkim problem genezy ośrodków miejskich na tym obszarze oraz kwestia ich struktury przestrzennej. Uwagi swe wzbogaca niezmiernie istotnymi rozważaniami natury teoretycznej. W jego ujęciu w pełni wykształcone miasto wczesnofeudalne składało się z trzech podstawowych członów, a mianowicie: a) grodu (*detiniec*), czyli centrum polityczno-administracyjnego, a zarazem siedziby feudałów i drużyny, b) podgrodzia (*posad*), czyli ośrodka gospodarczego miasta, skupiającego rzemieślników i kupców, oraz c) przedmieść, czyli osiedli typu wiejskiego, zaopatrujących mieszkańców miasta w żywność. Tej strukturze przestrzennej musiał towarzyszyć odpowiednio rozwinięty system obronny, w którym ważną rolę pełniły również warownie feudałów w okolicach miasta. Wynikałoby z powyższego, że autor jest zwolennikiem tezy, iż wszędzie model miasta wczesnofeudalnego był podobny. Tak było zapewne w XI i XII w., w starszym jednak okresie ośrodki typu niewątpliwie już miejskiego, jak Gniezdowo czy Timierewo, miały inną strukturę, liczyć się zatem należy ze współwystępowaniem różnych modeli przestrzennych miast ruskich we wczesnym okresie ich rozwoju.

Również na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej wielość modeli przestrzennych form miejskich została potwierdzona w sposób nie budzący wątpliwości. Obok zespołów składających się z grodu, podgrodzia i okolicznych osad znane są duże założenia obronne bez wyodrębnionego ośrodka władzy. Ten ostatni typ reprezentują między innymi miasta Pomorza powstałe w warunkach panowania ustroju plemiennego⁴. Podobne rozwiązania stosowano jednak również w dobie wczesnopaństwowej (Opole⁵, Kruszwica⁶), wszelkie zatem zbyt pospieszne generalizacje mogą jedynie zaciemnić obraz, w którym dochodziło do tworzenia się wczesnosredniowiecznych ośrodków miejskich.

Ten ostatni aspekt zagadnienia budzi szczególną uwagę autora rozprawy. Pewnych elementów typowych dla struktur miejskich dopatruje się on już w plemiennych

⁴ L. LECIEJEWICZ, *Kształtowanie się pierwszych miast u Słowian nadbałtyckich*, „*Slavia Antiqua*”, 17, 1970 s. 93 n.

⁵ B. GEDIGA, *Opole wczesnosredniowieczne w świetle badań na Ostrówku*, [w:] *Kształtowanie się kultury wczesnopolskiej na Opolszczyźnie*, Opole 1979, s. 58 n.

⁶ Wykazały to ostatnie badania prowadzone w Kruszwicy — uprzejma informacja dra W. Dzieduszyckiego.

ośrodkach wspólnot terytorialnych. Jako przykład podaje rozległe grodzisko w Dobrinowcach ze śladami gęstej zabudowy, zamieszkane zarówno przez rzemieślników, jak i wyższe warstwy społeczne. Nie doszło tam jednak do powstania miasta. Inaczej potoczyły się losy zespołu osadniczego w Rewnie nad Prutem, którego początki sięgają VIII w. W jego skład wchodziły dwa duże grodziska. Jedno z nich to osada rzemieślnicza o gęstej zabudowie, natomiast drugie miało stanowić centrum wspólnoty, miejsce wieców, a zarazem refugium dla mieszkańców osad podgrodzowych. Na miejscu drugiego obiektu w X w. wzniesiono nową warownię o silnych umocnieniach obronnych. Była to rezydencja możnych z pomieszczeniami dla drużyny i służb. Powstał w ten sposób *detiniec*, czyli obwarowana cytadela, jeden z podstawowych członów aglomeracji miejskiej. Funkcję posadu — gospodarczego centrum ośrodka, przejął drugi obiekt obronny. Całość uzupełniały okoliczne osady, tworzące wraz z grodem i podgrodziami zwarty organizm miejski.

W młodszych fazach wczesnego średniowiecza punktem wyjścia rozwoju szeregu miast były warownie feudałów. Tak było między innymi w Lenkowcach nad Sowią. Typowo miejską strukturę stwierdzono również w Wasiliewie wzmiankowanym w źródłach w 1230 roku. XII i I połowa XIII w. były też okresem bujnego rozwoju miast Bukowiny, ich początki można jednak przesunąć do X stulecia, kiedy doszło do wyodrębnienia się osad drużynniczo-feudalnych jako ośrodków władzy i centrów administracyjnych, a zarazem do powstania rozległych rzemieślniczo-handlowych podgrodzi wraz z otaczającymi je osadami wiejskimi. Był to według autora artykułu moment przełomowy, rozpoczynający właściwą historię miast na terenie wczesnosredniowiecznej Rusi.

Ten krótki przegląd zawartości prac składających się na omawianą książkę unaocznia celowość podjęcia wysiłku jej przygotowania i opublikowania. Niektóre kwestie natury ogólniejszej zostały w niej wzbogacone o nowe istotne elementy, pozwalające lepiej zrozumieć mechanizmy, które towarzyszyły tworzeniu się miast ruskich, chociaż z niektórymi ujęciami trudno zgodzić się w całej rozciągłości. Pozycja ta dostarczyła również wielu cennych informacji na temat rozwoju poszczególnych ośrodków miejskich Europy Wschodniej, wypełniając sporą lukę informacyjną na ten temat. Z dużym zainteresowaniem będziemy też oczekiwać dalszych pozycji tej samej serii, ważnych z punktu widzenia toczącej się obecnie dyskusji na temat rozwoju miast europejskich doby wczesnofeudalnej.

Władysław Łosiński

Adres autora:

Doc. dr hab. Władysław Łosiński
Pracownia Archeologiczna Zakładu Archeologii Nadodrza
IHKM PAN
70-536 Szczecin, ul. Kuśnierska 12/13